

Фареній І. А.

КООПЕРАЦІЯ ДОБИ НЕПу: НЕВИГАДАНА ІСТОРІЯ ПОХОДЖЕННЯ

Стаття присвячена витокам кооперативного життя часів НЕПу. Зроблено висновок, що заходи радянської влади з одержавлення самодіяльних кооперативних організацій у 1920 році виявилися практично безрезультатними. Подальше запровадження в умовах НЕПу кооперації мало характер легалізації, кооперативної мережі що не припинила існування. У 1920-х роках в УСРР продовжували діяти ті самі кооперативні товариства і союзи, які були створені в дорадянський період.

Ключові слова: кооперація, нова економічна політика, 1920-ті роки, УСРР.

Farenii I.

CO-OPERATION OF TIME OF NEW ECONOMIC POLICY: UNFICTITIOUS HISTORY OF ORIGIN

The article is sanctified to the sources of co-operative life of times of new economic policy. Drawn conclusion, that the events of soviet power from reorganization of amateur co-operative organizations in 1920 appeared practically ineffectual. A further input in the conditions of new economic policy of co-operation had character of legalization of existent co-operative network. In 1920th the same co-operative societies and unions that were created in a pre-soviet period operated in the Ukrainian socialistic soviet republic.

Keywords: co-operation, new economic politicians, 1920th, Ukrainian socialistic soviet republic.

У радянські часи сформувалося і, тією чи іншою мірою, проявляється і нині положення про реорганізацію і одержавлення в Україні в 1920-му році кооперативних організацій. За останні десятиліття історіографія внесла принципові корективи в бачення суспільного життя часів революційної боротьби, однак теза про припинення більшовицькою владою самодіяльного кооперативного життя у роки громадянської війни виявляє високий рівень витривалості. Концептуально нове бачення результатів більшовицької кооперативної політики часів революції та громадянської війни було запропоновано ще на початку 1990-х років. А.Г.Морозов у монографії, присвяченій історії кредитної кооперації, констатував, що, незважаючи на проведення в 1920-му році в умовах „воєнного комунізму” реорганізації, а точніше – одержавлення радянською владою кооперативної мережі, „юридично не існуюча кооперація фактично продовжувала існувати до переломного моменту відродження кооперативного життя...”, а на початку 1920-х відбулося лише її „юридичне відновлення”¹.

Ознайомившись свого часу з такою версією походження кооперації періоду НЕПу, автор представленої розвідки не мав наміру ні ставити під сумнів твердження свого наукового наставника, ні шукати йому підтвердження. Однак у ході самостійного дослідження історії кооперативного руху з послідовною настирністю виринали джерельні матеріали, які переконливо вказували на безпосередній генетичний зв'язок кооперації часів революції і громадянської війни з кооперативним життям радянської епохи та, зрештою, справедливості концепції А. Г. Морозова. Така обставина змусила звернути предметну дослідницьку увагу на проблему реорганізації кооперативної мережі в 1920-му році і накопичувати джерельну інформацію з цього питання. Представлена розвідка є результатом такої зацікавленості і має на меті в загальних рисах показати витоки широкого кооперативного поступу УСРР у роки НЕПу.

Передусім слід зазначити, що у часи утвердження радянської влади кооперація в народногосподарському житті України мала міцні позиції. Незважаючи на криваві потрясіння, господарську розруху, фінансовий хаос та параліч транспорту, вона не лише не призупинила свій розвиток, а й стрімко нарощувала організаційно-господарський потенціал. Відомий радянський державний діяч Д.З. Мануїльський у ті роки зазначав, що „Специфіка українських умов починається там, де мова йде про справжню українську кооперацію” і назвав її „національний український трест, що є зараз на Україні, державою у державі”².

Показники організаційно-господарського розвитку кооперативних організацій за період 1917-1920 років помітно зросли. Якщо напередодні 1917 року в Наддніпрянській Україні діяло 9 тис. кооперативних товариств³, то 1919-1920 роках їх нараховували від 14 до 18 тис.⁴ Зміцнювалася і союзна мережа кооперації. У 1916 році працювало близько 70 союзів кооперативів⁵, у 1917-му – близько 100⁶, а на кінець 1918 року – у 1919-1920-му роках їхня кількість коливалася в межах 200-250⁷. У роки революції відбулося загальнонаціональне єднання кооперативних організацій України. Впродовж 1917-1919 років виникли і розпочали активну роботу загальнонаціональні союзи і центри кооперації. Кооперативні структури охоплювали ключові ланки народногосподарського життя: товарний збут і постачання, кредит, страхування, наполегливо втручалися промислове виробництво. Кооперативна мережа виявила високий потенціал дієвості і поширення свого впливу на сферу соціально-економічного життя. У 1914 році частка кооперації у здійсненні загального товарообороту складала 7%, 1915-му – 14%, 1916-му – 32%, 1917-му – за різними даними, від 32% до 46%, 1918-му – від 28% до 40%⁸. Діяльність кооперації поширювалася фактично на все населення Наддніпрянської України. Кількість членів кооперативів досягала майже 7 млн. осіб.⁹ А послугами кооперативів у роки революції користувалися, за деякими оцінками, 20 млн. осіб.¹⁰

Масштабна робота кооперативної мережі дала їй можливість в умовах громадянської війни і народногосподарської розрухи сконцентрувати величезні матеріально-фінансові ресурси. Капітали лише невеликої частини кооперативних союзів (Всеукраїнський центральний сільськогосподарський кооперативний союз, Київський, Одеський та Харківський союзи установ дрібного кредиту та деякі інші) на 1920 рік оцінювалися в 10 млн. крб. золотом. Позичені капітали цих союзів також досягали майже 10 млн. крб. золотом¹¹. Цінні папери українських кооперативних установ – „акцептовані чеки”, забезпечені поточними рахунками кооперативних організацій в Українському народному кооперативному банку, застосовувалися не лише для розрахунків у межах кооперативних структур, а й населенням та органами влади як грошова одиниця – „кооперативні гроші”¹².

Високий рівень фінансово-економічної активності та життєздатності кооперації змусив одного з високопосадовців більшовицької партії І.А. Саммера визнати, що „кооперація взагалі, а споживча особливо, залишилась, як єдина організація, що підтримує економічне життя країни...”¹³.

Очевидно, що контролювати та оволодіти таким потужним господарсько-фінансовим організмом радянській владі було дуже непросто. До того ж, мінливість становища самої ж радянської влади певний час унеможлиблювала рішучі дії щодо кооперації. Процедура одержавлення кооперативної мережі розпочалася лише в 1920 році – через рік після відповідних дій у цьому напрямку в РСРФР і, що прикметно, якраз напередодні НЕПу. В серпні у сільській місцевості жодних заходів із реорганізації ще не проводилося¹⁴. Але і у тих населених пунктах, де політика радянської влади втілювалася в життя, реорганізація кооперативної мережі не завжди забезпечувала очікувані для більшовиків результати. Новостворені на основі використання матеріально-фінансових та кадрових ресурсів кооперації структури, за словами відомого кооперативного діяча, безпосереднього учасника тих подій П. Ф. Височанського, існували „лише на папері”¹⁵. За свідченням іншого авторитетного кооператора В. Брука, „Реорганізація кооперації на Україні, розпочата в 1920 р. і обмежена терміном у декілька місяців, затягнулася на цілий рік і більше і все-таки не була завершена остаточно навіть до 1922 року”¹⁶. У той же час формально неіснуючі самодіяльні кооперативні товариства та їхні союзні структури продовжували свою роботу. Відомий кооперативний діяч В. Целларіус у 1927 році писав, що в процесі проведення реорганізації „за невеликими винятками, і сільськогосподарські, і кредитові союзи на місцях зберегли свою самостійність”¹⁷.

Символічно, що благополучно пережив реорганізацію перший у Наддніпрянській Україні союз кооперативів – Бердянський, історія якого розпочалася ще з 1902 року. За повідомленням сучасника, відповідний декрет радянської влади „Бердянського союзу майже не торкнувся і союзові аж до видання нового декрету про с.-г. кооперацію пощастило зберегти функції самостійного союзу”¹⁸.

Тому не дивно, що перші ж заходи радянської влади з розбудови кооперативного життя одразу зумовили позитивні результати, появу величезної кількості осередків кооперативної роботи. Вже через місяць після опублікування спільного декрету ВУЦВК та Раднаркому УСРР від 26 жовтня 1921 року „Про сільськогосподарську кооперацію” в Україні зареєстрували свої статuti і розпочали діяльність близько 2,5 тис. сільськогосподарських кооперативів¹⁹. Цілком очевидно, що цього не сталося б, якби офіційно засновані в 1920-х роках кооперативи не існували й раніше – ще до виходу кооперативного законодавства радянської влади.

Слід підкреслити, що в 1920-х роках дореволюційне походження кооперативного життя в Радянській Україні ніхто не заперечував і відкрито визнавалося, що запровадження кооперації мало щонайбільше відновлювальний характер. У 1924 році журнал селянської кооперації „Сільський господар” з цього приводу зазначав: „Сільськогосподарська кооперація... до початку 1923 року... по всій Україні... носила характер реставраційний”. При цьому, навіть у кадровому та ідейному контексті, „реставраційні тенденції домінували над соціалістично-революційними”, – підкреслював „Сільський господар”²⁰.

Кооперативна преса 1920-х років постійно констатувала безпосередній генетичний зв’язок кооперації періоду НЕПу та дореволюційної епохи. При цьому часом відображала вельми давнє походження тодішніх осередків кооперативного життя. Так, журнал „Коопероване село” в 1927 році повідомляв про Галицьке сільськогосподарське кредитне товариство на Ніжинщині, яке було „засноване... ще 1874 року”²¹. Значно більше було кооперативів, організованих на початку ХХ століття. Той самий

журнал писав про Богодухівське сільськогосподарське кредитне товариство на Харківщині, яке „організоване 1908 року”²². У 1925 році часопис „Сільський господар”, розглядаючи стан справ у кооперативі „Кустар-Хлібороб”, зазначав, що „Заснувалося це т-во з початку 1918 року ...”²³.

Кооперативні союзи також підкреслювали про своє дореволюційно-дорадянське походження. Так, у 1923 році журнал „Сільський господар”, інформуючи про стан роботи кооперативних союзів на Харківщині, не забув згадати, що засновані вони були саме у дорадянський період. Так, про Богодухівський союз журнал писав, що він „має початок від Богодухівського с.-г. т-ва, що виникло 7 грудня 1907 року”. Ізюмський „Союз має свій початок в Ізюмському повітовому с.-г. т-ві, що було організоване в 1912 році”. Охтирський „Союз має початок з Охтирського т-ва сільського господарства, що було закладено 1898 року”. „Куп’янський с.-г. союз, – повідомляв „Сільський господар”, – був в січні 1921 р. перетворений з Куп’янського союзу установ дрібного кредиту, організованого в жовтні 1917 р.” Сумський „Союз має свій початок від Сумського союзу кредитових і ощадно-позичкових товариств, відкритого 1916 року”, – писав журнал²⁴.

Подібною ситуація була не лише на Харківщині, а й в інших регіонах УСРР. „Кооперативний бюлетень” Всеукраїнської спілки споживчих товариств у 1924 році інформував, що на Поділлі „Бершадський райсоюз з 1914 року і до цього часу під різними назвами обслуговує район”²⁵. Журнал „Сільський господар” повідомляв про Сахновщанське сільськогосподарське товариство на Полтавщині, яке „бере свій початок від т-ва „Праця”, що було засноване 1918 року” і „набуло сучасного вигляду... в грудні 1922 року”²⁶. Той самий журнал у 1925 році писав: „Сільськогосподарська кооперація західної частини Сумщини об’єднується Лебединським райсільгоспсоюзом”, який „існує з 1918 року ...”²⁷. Про Бердянське кредитне товариство „Винороб” журнал „Сільський господар” писав, що воно „засноване 1917 року”²⁸. У тому ж році, за повідомленням журналу „Українська кооперація” за 1923 рік, виник Луганський кредитний кооперативний союз. „Луганський сільськогосподар. Кредитовий союз кооперативів, – йшлося на сторінках цього видання, – розпочав свою діяльність в 1917 році під назвою „Слов’яносербський кредитовий союз кооперативів””²⁹.

Часом кооперативна періодика спеціально акцентувала увагу на тому, що ті чи інші кооперативні організації виникли саме до реорганізації, свідомо чи несвідомо вказуючи на те, що заходи радянської влади з припинення самодіяльного кооперативного життя чи то завершилися невдачею, чи то не змогли перервати його поступ. „Кооперативний бюлетень” у 1924 році, повідомляючи про стан справ в Олександрійському союзі споживчих товариств, вказував, що він „розпочав свою діяльність до реорганізації кооперації по декрету 20-го березня 1919 р. 1 січня 1918 р.”³⁰. Журнал „Українська кооперація” в 1923 році писав про Старобільський сільськогосподарський кооперативний союз у Донецькій губернії: „Він організувався ... в 1916 році” і „не був злитий зі споживчою кооперацією”³¹ – тобто не підлягав дії декрету радянської влади про реорганізацію кооперативної системи.

Навіть предмет особливих амбіцій радянської влади – колективні землеробські господарства 1920-х років – часто мав дорадянське походження. Так, сільськогосподарська артіль „Надія” в селі Дворічний Кут на Харківщині започатковується у 1918 році, коли, за спогадами одного з місцевих мешканців, „як блискавка пронеслася в ... селі думка про колективне господарювання”. У подальшому „кобіт денікінщини роздушив цю молоду артіль”. Але „1920 року був організований громадський обробіток землі” і, нарешті, „восени 1922 року ... зорганізувалася міцна артіль під назвою „Надія””³². Схожу історію виникнення мала і комуна „Незаможник” у селі Юрковці на Катеринославщині. Колективне землеробство було започатковано в 1919 році, але „горожанською війною це молоде починання було зруйноване. Члени пішли в Черво-

ну армію... В 1921 р. мобілізовані товариші повернулися додому і знову заклали колектив"³³. „10 квітня 1918 року” „13 родин селян-бідняків” на хуторі Бовин на Ніжинщині взялися за „товариську обробку землі”, „де й тепер, – як повідомляв у 1926 році „Сільський господар”, – існує т-во”³⁴.

У роки НЕПу було звичайним явищем відзначати роковини кооперативних установ. У 1927 році святкувало свій півстолітній ювілей Верхне-Рогачівське сільськогосподарське кредитне товариство на Мелітопольщині³⁵. Відзначалися і менш поважні дати. У 1924 році п'ятиріччя своєї роботи відзначило Алчевське робітниче споживче товариство, що розпочало діяльність у 1919 році. За повідомленням журналу „Донецкий кооператор”, робота зі створення цього кооперативу розпочалася ще в часи „реакційної влади гетьмана Скоропадського” і він „пережив повністю громадянську війну на Україні і до 1920 року знаходився під ударами реакційних властей німців, Скоропадського і Денікіна”, а також „пройшов період воєнного комунізму”³⁶ – читай: пережив реорганізацію радянською владою кооперативної мережі.

Десятиріччя діяльності у 1925 році відсвяткувала Полтавська спілка споживчих товариств. У ювілейному виданні спілки підкреслювалося значення радянської влади для її розвитку та внесок спілки в справу побудови нового ладу. У вступі до книжки йшлося: „Десятирічний ювілей Полтавської спілки є свято перемоги соціалізму під керівництвом Комуністичної партії та її проводаря Володимира Ілліча Леніна”³⁷. 25-річчя своєї діяльності в 1927 році відзначив Бердянський кредитний кооперативний союз³⁸.

Дорадянська епоха кооперативного життя не була чужою для радянських часів і в офіційному контексті. Інакше в 1920-ті роки українська кооперація не порушила би питання про повернення їй матеріально-фінансових цінностей, вилучених більшовицькою владою у кооперативних організацій у період громадянської війни. Вже в серпні 1921 року Всеукраїнський з'їзд споживчої кооперації постановив „клопотати... перед Раднаркомом УСРР про повернення кооперації цінностей, що їй належали до видання декрету 20 березня, маючи на увазі всі цінності, як товарні, так і сировину, заготовлену на власні кошти кооперацією...”³⁹. З часом було порушено питання і про компенсацію за борги Німеччини всеукраїнським кооперативним центрам дорадянських часів – Дніпросоюзу та Українбанку⁴⁰ та повернення коштів останнього в „Дейч-банку” до Всеукраїнського кооперативного банку, який був створений в УСРР як центральна фінансово-кредитна установа української кооперації⁴¹. Претендував Всеукраїнський кооперативний банк і на частку коштів Московського народного банку, вивезених під час революційних подій за кордон⁴².

Звертає на себе увагу і та обставина, що рівень діяльності кооперативної мережі дорадянських часів служив, так би мовити, високими орієнтирами для розвитку радянської кооперації періоду НЕПу. За підрахунками відомого кооперативного діяча П.Ф. Височанського, у 1921-1922 роках обороти правобережної контори Всеукраїнського центру споживчої кооперації були в п'ять разів меншими, ніж у Полтавської спілки споживчих товариств за 1918 рік⁴³. За деякими показниками, навіть на кінець 1920-х років радянській кооперації не вдалося наблизитися до обсягів діяльності у дореволюційні часи. У 1928 році журнал „Радянський селянин”, характеризуючи стан справ у залученні вкладів населення до установ кредитної кооперації, констатував: „... наша кооперація відстає щодо збору селянських коштів проти довійськової кооперації більш як у 10 раз”⁴⁴.

Не лише потужний організаційно-господарський потенціал кооперації, сформований у дореволюційну епоху та часи соціального катаклізму 1917-1920 років, послужив основою розвитку кооперації у пореволюційний період. Радянська влада також плідно скористалася й ідейно-теоретичними надбаннями кооперативного руху.

В дореволюційні часи та в умовах революції соціалістичний ідеал служив духовною основою діяльності широких кіл кооперативної громадськості. У досягненні його бачилася реалізація стратегічної мети кооперативного поступу. З розвитком кооперації пов'язувала соціалістичну трансформацію суспільства ціла плеяда теоретиків та ідеологів кооперативного руху: М. П. Баллін, М. В. Левитський, М. І. Туган-Барановський та інші. У 1920-х роках витворена у кооперативному середовищі концепція побудови соціалізму була взята на озброєння комуністичної партії, щоправда без зайвих згадок про істинне її походження.

Підбиваючи підсумки розгляду питання про витoki кооперативного життя радянської доби, є підстави констатувати: в усіх регіонах, галузях кооперативної діяльності, практично на всіх рівнях кооперативної системи УСРР проявився безпосередній генетичний зв'язок із дорадянським минулим. Збережений і примножений потенціал кооперативного руху дореволюційно-дорадянської епохи безпосередньо зумовив позитивні наслідки радянської політики у сфері кооперації. Потужний суспільно-економічний поворот в УСРР на початку 1920-х років, незалежно від того, з яких причин він відбувся, спровокував кооперативний розвиток не лише через політико-ідеологічні концепції правлячої більшовицької партії. Його основою був діючий кооперативний організм, сформований більш ніж півстолітньою історією кооперативного руху, який у 1920-му році собі ж на користь не змогла подолати цілеспрямовано-руйнівна політика радянської держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

¹ *Морозов А.Г.* Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу. – Черкаси: Черкаський НДІТЕХІМ, 1993. – С. 41-42.

² Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 378. – Арк. 1.

³ *Стопневич Б.* Споживча кооперація на Україні. – Полтава: Видання Полтавської спілки споживчих товариств, 1919. – С. 60, 96 та ін.; *Позичкова кооперація на Україні // Наша кооперація.* – 1914. – №1. – С. 20; *Українська кооперація в 1913 році // Наша кооперація.* – 1914. – №2. – С. 11-12; *Фареній І.А.* Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. / НАН України, Ін-т історії України. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2008. – С. 186, 197-199 та ін.

⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО). – Ф. 206. – Оп. 1. – Спр. 213. – Арк. 1-2, 39, 42.

⁵ *Фареній І.А.* Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. / НАН України, Ін-т історії України. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2008. – С. 261-262, 273-274.

⁶ *Височанський П.* Коротка історія кооперативного руху на Україні. – Харків: Червоний шлях, 1925. – С. 37.

⁷ ЦДАВО. – Ф. 206. – Оп. 1. – Спр. 213. – Арк. 1, 39; ЦДАВО. – Ф. 206. – Оп. 1. – Спр. 195. – Арк. 6; Союзи й кооперативи на Україні // *Сільський господар.* – 1919. – №7. – С. 38.

⁸ *Фомицький В.* Кооперація в умовах НЭПа // *Українська кооперація.* – 1923. – №1-2. – С. 51.

⁹ ЦДАВО. – Ф. 206. – Оп. 1. – Спр. 195. – Арк. 6.

¹⁰ *Мохор П.* Од Баліна до Леніна. Етапи розвитку кооперативної думки на Україні / *Смілянський кооперативний технікум.* – Київ: Книгоспілка, 1924. – С. 64.

¹¹ *Соболів М.* Фінансове становище сільськогосподарської кооперації // *Сільський господар.* – 1923. – Ч. 7. – С. 4-5.

¹² *З життя банку // Бюлетень Українського народного кооперативного банку.* – 1920. – №1. – С. 26-27; *К-й Ф.* Чергові питання в житті „Українбанку” // *Бюлетень Українського народного кооперативного банку.* – 1920. – №1. – С. 12; *Хотовицький М.* Чекова система в кооперації // *Бюлетень Українського народного кооперативного банку.* – 1920. – №1. – С. 17; *Кооперативна хроніка // Сільський господар.* – 1920. – №1-12. – С. 79.

¹³ Цит. за: *Височанський П.* Начерк розвитку української споживчої кооперації. В 2-х чч. – Катеринослав: Книгоспілка, 1925. – Ч. 2. – С. 7.

¹⁴ ЦДАВО України. – Ф. 206. – Оп. 1. – Спр. 196. – Арк. 33, 49; Спр. 195. – Арк. 2.

- ¹⁵ *Височанський П.* Начерк розвитку української споживчої кооперації. В 2-х чч. / П. Височанський. – Катеринослав: Книгоспілка, 1925. – Ч. 2. – С. 21.
- ¹⁶ *Брук В.* Пять лет жизни левобережной кооперации (1917-1922) // Український кооператор. – 1922. – Ч. 4-5. – С. 13.
- ¹⁷ *Целларіус В.* Етапи розвитку с.-г. кооперації на Україні (Спогади, вражіння та підсумки) // Коопероване село. – 1927. – №20. – С. 28.
- ¹⁸ *Макаровський О.* 25 років союзного будівництва на Україні (До ювілею Бердянського союзу) // Сільський господар. – 1926. – №24. – С. 25.
- ¹⁹ *Морозов А. Г.* Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу. – Черкаси: Черкаський НДІТЕХІМ, 1993. – С. 41-42.
- ²⁰ *Мохор П.* Сільськогосподарська кооперація на Київщині // Сільський господар. – 1924. – Ч. 7. – С. 23.
- ²¹ *Закревський Ф.* Галицьке с.-х.-кред. тов. / Ф. Закревський // Коопероване село. – 1927. – №13. – С. 98.
- ²² *Христенко М.* Богодухівське с.-г. кредитове т-во (на Харківщині) // Коопероване село. – 1927. – №2-3. – С. 57.
- ²³ *Двурічно-Кутянське кустарно-промислове т-во „Кустар-Хлібороб”* // Сільський господар. – 1925. – Ч. 9-10. – С. 79.
- ²⁴ *По с.-г. союзах Харківщини* // Сільський господар. – 1923. – Ч. 8-9. – С. 28-31.
- ²⁵ *Л. М-кий.* З діяльності Бершадського райсоюзу // Кооперативний бюлетень. – 1924. – №14. – С. 26.
- ²⁶ *Матійченко О.* Сахновщанське с.-г. товариство // Сільський господар. – 1925. – Ч. 7-8. – С. 80.
- ²⁷ *Периферія Лебединського сільгоспсоюзу. Загальні відомості* // Сільський господар. – 1925. – Ч. 15-16. – С. 46.
- ²⁸ *Ліухін В.* Бердянське кредитове с.-г. т-во „Винороб” // Сільський господар. – 1925. – Ч. 7-8. – С. 79.
- ²⁹ *В. В. Луганський союз сільськогосподар. кооперації* // Українська кооперація. – 1923. – №4-6. – С. 142.
- ³⁰ *Л. М-ко.* Александрійський райсоюз // Кооперативний бюлетень. – 1924. – №14. – С. 18.
- ³¹ *Нємчинів Т.* Старобільський райсельгоспсоюз (Донецької губернії) // Українська кооперація. – 1923. – №7-8. – С. 108.
- ³² *А. Б. Аргіль „Надія”* (Село Дворічний-Кут на Харківщині) // Сільський господар. – 1925. – Ч. 17-18. – С. 30.
- ³³ *Незаможник. Комуна „Незаможник”* // Сільський господар. – 1924. – Ч. 15. – С. 22-23.
- ³⁴ *Гриценко М.* Один із нездорових колгоспів Ніжинської округи // Сільський господар. – 1926. – Ч. 15-16. – С. 33.
- ³⁵ *Романов І.* П'ятдесят років роботи Верхне-Рогачівського с.-г. кредитового товариства (1877-1927) / І. Романов // Коопероване село. – 1927. – №16. – С. 59-62.
- ³⁶ *Пять лет существования Алчевского рабочего многолабочного кооператива „Вперед к коммуне”* // Донецкий кооператор. – 1923. – №10-12. – С. 36-37.
- ³⁷ *Десять років існування Полтавської райспілки. 1915-1925. (З нагоди ювілею).* – Полтава: Друкарня Райспілки, ар. „Друкарь”, 1926. – С. 4.
- ³⁸ *Див.: До ювілею Бердянського союзу* // Коопероване село. – 1927. – №4-5. – С. 84.
- ³⁹ *Всеукраїнський съезд уполномоченных Вукопспілки 16-22 августа 1921 г.* // Бюллетень Одесского губернского союза потребительских обществ. – 1921. – №5-6. – С. 15.
- ⁴⁰ *Представництво української кооперації за кордоном* // Сільський господар. – 1923. – Ч. 13-14. – С. 24.
- ⁴¹ *Возвращение Украинбанка денег из немецких банков* // Донецкий кооператор. – 1923. – №2. – С. 24.
- ⁴² *Ол. Н. Одержання укр. кооперацією паїв був. Московського народного банку* // Сільський господар. – 1924. – Ч. 15. – С. 17.
- ⁴³ *Височанський П.* О кооперативной торговле // Журнал Киевского губернского экономического совещания. – 1922. – Декабрь. – С. 24.
- ⁴⁴ *Демченко Л.* Селянство повинно зміцнити с.-г. кооперацію // Радянський селянин. – 1928. – №6. – С. 27.